

מפי כהן

שיעורו השבועי של

מו"ר הרב שמעון כהן שליט"א

פרקי תפילה

המתפלל נותן עיניו למטה וליבו למעלה

ראשי פרקים:

העיניים למטה והלב למעלה ✦ העיניים נשואות אל מקדש ה' ✦ פשוט גופך מעל נשמתך ✦ המתפלל עוצם עיניו ומתנתק מהנגלה לעין ✦ תיקון הגוף כיצד? ✦ להגביה את הרוח ✦ עצימת עיניים או תפילה מתוך סידור ✦ ענוה גדולה ונשיאת עיניים ✦ על ידי התבטלות ניתן להגיע להתקרבות ✦ ריבונו של עולם קרוב ורחוק גם יחד ✦ להביט כלפי מעלה בתפילה ✦ צריך להגיע לפרברים ולכפרים, לעם שבשדות ✦ השורש למעלה לא מת

צריך להיות מכוון כלפי מעלה, כי שם עיקר מקום השכינה, ובכך מתקיימים שני הכתובים.

העיניים נשואות אל מקדש ה'

בארץ ישראל ישנה השראת שכינה ולשם עינינו נשואות, "וְהָיוּ עֵינֵי יְלָדָי שָׁם כָּל הַיָּמִים"³. ומכיוון שפסוק זה נאמר לגבי בית המקדש, העיניים צריכות להיות נשואות, לא רק לארץ ישראל אלא אל מקדש ה', כמבואר במאירי שם:

"המתפלל צריך שיתן עיניו למטה וליבו למעלה, שנאמר: 'נשא לבבנו אל כפים אל אל בשמים', וכתוב גבי בית המקדש: 'והיו עיני ולבי שם כל הימים'".

פשוט גופך מעל נשמתך

רבנו יונה⁴ מבאר, שלא רק העיניים צריכות להיות נשואות, אלא גם הלב. כשאדם עומד בתפילה, עליו להרגיש שליבו בשמים ורגליו עומדות בבית ה'. ובלשונו:

"צריך שיתן עיניו למטה וליבו למעלה, כלומר שיחשוב בליבו כאילו עומד בשמים ויסיר מליבו כל תענוגי העולם הזה וכל הנאות הגוף, כענין שאמרו הקדמונים, כשתרצה לכוין פשוט גופך מעל נשמתך.

ולאחר שיעצ לזו המחשבה, יחשוב גם כן כאילו הוא עומד בבית המקדש שהוא למטה, מפני שעל ידי זה תהיה תפילתו רצויה יותר לפני המקום. מפי מורי הרב נר"ו".

העיניים למטה והלב למעלה

הגמרא ביבמות¹ מביאה שני פסוקים, פסוק אחד שנאמר לשלמה המלך בתחילת ספר מלכים, ופסוק שני שנאמר על ידי ירמיהו במגילת איכה, וקיימת סתירה פנימית בין שני הפסוקים. אומרת הגמרא:

"רבי חייא ורבי שמעון בר רבי הוו יתבי, פתח חד מינייהו ואמר: המתפלל צריך שיתן עיניו למטה, שנאמר: 'והיו עיני ולבי שם כל הימים', וחד אמר: עיניו למעלה, שנאמר: 'נשא לבבנו אל כפים'.

אדהכי אתא רבי ישמעאל ברבי יוסי לגבייהו, אמר להו: במאי עסקיתו? אמרו ליה: בתפילה; אמר להו, כך אמר אבא: המתפלל צריך שיתן עיניו למטה ולבו למעלה, כדי שיתקיימו שני מקראות הללו".

רבי חייא ורבי שמעון ישבו בבית המדרש וחיכו לשיעורו של רבי, ובינתיים דיברו בדברי תורה. אמר אחד לחברו: המתפלל צריך להביט כלפי מטה ולכוון את ליבו כלפי ארץ ישראל², מפני שהשכינה נמצאת שם בבית המקדש, וכפי שנאמר אצל שלמה המלך, כשנראה אליו ה' עם סיום בניית המקדש ואמר לו שקיבל את תפילתו ותחינתו, שישים שמו שם עד עולם.

והשיב האחר: אדרבא המתפלל צריך לכוון את ליבו ואת עיניו לכיוון מעלה, כי עיקר מקום השכינה הוא בשמים.

בינתיים בא רבי ישמעאל וביקש לשמוע מדברי תורתם. משהציגו בפניו את דעותיהם, אמר להם בשם אביו: העיניים צריכות להיות מכוונות כלפי מטה לכבוד השכינה שבארץ, והלב

¹ יבמות קה ע"ב.

² ראה רש"י שם.

³ מלכים א' ט, ג.

⁴ רבנו יונה על הרי"ף ברכות כב ע"ב.

להגביה את הרוח

מבאר רבי ירמיהו לעוו בפירושו "דברי ירמיהו"⁷ על הרמב"ם:

"האדם יגביה רוחו למעלה, אבל למטה יעודו ושם משכנו לפעול ולעשות ולהוציא יקר מזולל. ובעת ירים נפשו לה' ועומד למעלה בלי יסור מלבבו המקום אשר עומד עליו אשר שם אגורתו להיות עושה שלום בין פמליא של מעלה ומטה, כמו שאמרו רבותינו ז"ל, והתפילה לא נאמרה רק לאדם הנופל תחת השנוי ותמורה ובעפר יסודו ולמלאכי מעלה ההלל והשבח בלבד, לכן בעת התפילה ליבו למעלה. ועיניו מטרת חפצו ומאויי לבבו במילי דשמיא ומילי דעלמא למטה, למצוא שם משכן צדק אשר יפה שעה אחת בתורה ומעשים טובים".

כדי להשפיע השפעה ממשית בעולמות התחתונים, אנו נדרשים 'להגביה את הרוח' ולרומם את מחשבותינו ושאיפותינו. המחשבה הרוחנית של האדם משפיעה על המציאות הממשית.

עצימת עיניים או תפילה מתוך סידור

הזכרנו את עצימת העיניים כאמצעי שמאפשר לאדם להתנתק מהמציאות הנגלית לעין ולזכות לראות פני שכינה. בהקשר זה כתב רבי מסעוד חי רקח⁸ בפירושו "מעשה רוקח"⁹ על הרמב"ם:

"המתפלל צריך שיתן עיניו למטה וליבו למעלה כדי שיתקיימו שני מקראות הללו. ע"כ. ומשמע דאין צריך שיעצום עיניו, והיינו מה שכתב רבינו, כאילו הוא מביט לארץ, לאפוקי שלא יביט אנה ואנה.

ובכנסת הגדולה סימן צ"ה כתב, ששמע בשם הזוהר הקדוש שכל שאינו עוצם עיניו בשעת תפילת י"ח אינו זוכה לראות פני שכינה בצאת נפשו, ומן אז והלאה נהג ז"ל גם הוא לעצום עיניו. ע"כ.

והמגן דוד (סימן צא) הביא דברי הזוהר (פרשת ואתחנן), וזו לשונו: מאן דקאים בצלותיה בעי לכסויי רישיה ועיניו בגין דלא יסתכל בשכינתא ומאן דפקח עיניו בעידן צלותיה מקדים עליה מלאך המות. ע"כ.

ומכל מקום כתב ז"ל, דאם מתפלל מתוך הספר דינו כעוצם עיניו, ובאמת שדבר נכון הוא להתפלל מתוך הספר שהוא קודם לכוונה יותר, דוק ותשכח".

עצימת העיניים או ריכוזן באותיות הכתובות בסידור, מביאה לגילוי פני שכינה.

העמדה הנפשית של המתפלל צריכה להתרכז בקומה הרוחנית. עליו 'לרומם את גופו מעל נשמתו' ולסלק מליבו את הנאות הגוף.

המתפלל עוצם עיניו ומתנתק מהנגלה לעין

הדברים מוזכרים גם ב"ערוך השולחן"⁵ כהוראה והדרכה הלכה למעשה, וזו לשונו:

"אמרו חז"ל ביבמות (קה ע"ב): המתפלל צריך שיתן עיניו למטה וליבו למעלה. עיניו למטה, דכתיב: 'והיו עיני ולבי שם כל הימים' (מלכים א' יח, כא), ופירש רש"י, כלפי ארץ ישראל, משום דשכינה התם קיימא. עכ"ל. כלומר דפסוק זה אמרו שלמה לאחר שבנה את הבית המקדש. ושלא נאמר דלאחר החורבן סילק שכינתו בשמים, דאינו כן, כדאיתא בירושלמי על פסוק זה, דאף אחר החורבן לא זזה שכינה ממקומה (מהרש"א). וליבו למעלה למקדש של מעלה המכוון כנגד מקדש של מטה (שם).

וזהו שנתבאר בסימן הקודם שצריך שיכוין את ליבו כנגד ארץ ישראל וירושלים ובית המקדש ומחזיר פניו לשם. וזהו שכתבו הטור והשולחן ערוך: צריך שיכוף ראשו מעט, שיהיו עיניו למטה לארץ, ויחשוב כאילו עומד בבית המקדש ובליבו יכוין למעלה לשמים. עכ"ל. וזו לשון רבינו יונה: 'עיניו למטה וליבו למעלה', כלומר שיחשוב בליבו כאילו עומד בשמים ויסיר מליבו כל תענוגי עולם הזה וכו'. ולאחר שייגיע לזו המחשבה יחשוב גם כן כאילו הוא עומד בבית המקדש שהוא למטה, שעל ידי זה תהיה תפילתו יותר רצויה לפני המקום. ואשרי האדם המגיע למדרגה זו. וצריך להעצים עיניו בשעת תפילת שמונה עשרה ואז יזכה לראות פני השכינה קודם מיתתו (כנסת הגדולה)".

ריבונו של עולם מסתכל על ארץ ישראל בזמן הבית ושלא בזמן הבית. כשהודי עומד בתפילה עליו לכופף את ראשו ולהביט על הארץ, על ארץ ישראל, כי בארץ ישראל יש השראת שכינה. ואת ליבו עליו לכוון כנגד בית ה' ולהרגיש כאילו הוא עומד ונושא תפילה בבית המקדש. לשם כך יש לעצום את העיניים, להתנתק מהמציאות הנגלית לעין, להתבונן במבט פנימי-רוחני ולזכות לראות פני שכינה.

תיקון הגוף כיצד?

גם הרמב"ם⁶ מביא להלכה את דברי הגמרא ומתאר את צורת העמידה הראויה לפני ה', וזו לשונו:

"תיקון הגוף כיצד? כשהוא עומד בתפילה צריך לכוין את רגליו זו בצד זו ונותן עיניו למטה כאילו הוא מביט לארץ, ויהיה ליבו פנוי למעלה כאילו הוא עומד בשמים ומניח ידיו על ליבו כפותין, הימנית על השמאלית, ועומד כעבד לפני רבו באימה ביראה ופחד, ולא יניח ידיו על חלציו".

⁵ ערוך השולחן או"ח סימן צה, ד.

⁶ רמב"ם הלכות תפילה ה, ד-ה.

⁷ דברי ירמיהו על הרמב"ם הלכות תפילה שם.

⁸ רבי מסעוד חי רקח (איזמיר-טריפולי), הת"ן-התקכ"ח - למד תורה אצל רבני איזמיר רבי חיים אבולעפיה בעל "מקראי קדש", ומהר"י הכהן בעל "בתי כהונה". עלה לארץ ישראל, ובשנת התק"ט יצא כשד"ר לצפון אפריקה. בגמר שליחותו התיישב בטריפולי שבלוב והתקבל שם לרב, שם הקים ישיבה והשפיע השפעה רוחנית עצומה על כל יהודי לוב.

⁹ מעשה רוקח על הרמב"ם הלכות תפילה שם.

בפשוטין סובר דהעיקר הוא השגות ודביקות בה' יתברך שהן תכלית הפשיטות, עכת"ד.

ולפי זה יש לפרש טעמא דהלכתא בכפופים, אף שגם הוא מודה דהעיקר הוא ההשגה ודביקות בה' יתברך, אך אין דרך לבוא לזה כי אם על ידי הכנעה ושפלות, וכמו שאמר המגיד ר"מ מקאזניץ ז"ל בפסוק 'כי רם ה' ושפל יראה וגבוה ממרחק יידע' (תהלים קלח, ו), כי 'רם ה'', היינו גדלות ה' יתברך היא מרוממה מאד ומי שהוא שפל בעיני עצמו יראה זאת, אבל מי שהוא 'גבוה' - 'ממרחק יידע', היינו שמרחוק יתודע בידיעה בעלמא שמץ מנהו".

ניתן להגיע לדבקות בה' רק מתוך הכנעה ושפלות. רק על ידי התבטלות ניתן להגיע להתקרבות. כשאדם מדבר עם מלך הוא משפיל את עיניו.

ריבונו של עולם קרוב ורחוק גם יחד

במקום אחר מבאר ה"שם משמואל"¹³ שהעיניים הן כינוי לשכל, לכן דיני הסנהדרין נקראים 'עיני העדה', והלב הוא כינוי לתשוקה, כבפסוק "לבבתי נְאֻחֲתִי כְּלָה"¹⁴, וכדברי רש"י שם: "לבבתי - משכת את לבי אליך". וכה דבריו:

"וזה המתפלל צריך שיתן עיניו למטה, היינו להתבונן בעין שכלו עד כמה ירד פלאים, ומכף רגל ועד ראש אין בו מתום, ועד כמה הריחוק בינו לבין אור פני מלך חיים, שפלותו לעומת גדולתו יתברך ויתעלה, וזה הכל נכלל במה שאמר עיניו למטה.

והנה ידוע דלכל דבר הנמנע לגמרי מן האדם אינו מתאוה לו כלל כמו שאמר אבן עזרא (שמות כ, יד) בפירושו דיבור 'לא תחמוד', שלא יתכן שיתאוה איש להיות לו כנפים לעוף, ואם כן המתבונן בעין שכלו כמה הוא רחוק ולאן הוא נוטה, תהיה בעיניו התקרבותו לה' יתברך כדבר הנמנע יותר מלקבץ קצה המזרח למערב, ואם כן לא יתאוה לו כלל, ככל דבר הנמנע, וכמו כנפים לאיש, ועל זה אמרו 'וליבו' דהיינו תשוקתו למעלה, שתהיה תשוקת האיש להתקרב לה' יתברך ולא יהיה זה אצלו בגדר הנמנע, כי הקדוש ברוך הוא רחוק וקרוב, כבמדרש (דברים רבה ב, י) ואמרו ז"ל (מגילה לא ע"א): בכל מקום שאתה מוצא גדולתו של הקדוש ברוך הוא שם אתה מוצא ענותנותו, כי אדרבה בשביל זה עצמו ששם עיניו למטה כנ"ל אני את דכא אשכון, ובשביל זה עצמו יתלהב לבבו עוד יותר".

ב"ה הקדמה הביאה אותנו למחוזות חדשים, והיום ענף התעופה הפך להיות חלק משגרת החיים, עם זאת החלום שיום אחד יצמחו לאדם כנפיים והוא יוכל לעוף כציפור, עדיין נמנע הוא, ואדם בריא בנפשו איננו משתוקק ומתאוה לכך. ריבונו של עולם קרוב ורחוק גם יחד. מצד אחד קיים פער תהומי בין האין סוף ברוך הוא לאדם הקרוץ מחומר, ומצד שני 'קרוב ה' לְכָל

ענוה גדולה ונשיאת עיניים

המהר"ל בחידושי אגדות¹⁰ עומד גם הוא על היחס שבין שתי ההדרכות בגמרא, וכה דבריו:

"המתפלל צריך וכו'. וביאר זה מדכתיב כי ה' יתברך עינו וליבו שם, יש לאדם לחשוב עצמו כאילו הוא לפני ה' יתברך וכעבד שהוא עומד לפני רבו, לפיכך יתן עיניו למטה כעבד העומד לפני רבו. ואידך סבירא ליה שיש לו לכוון ליבו למעלה אל ה' יתברך כי האדם משתוקק ומתאוה אל ה' יתברך שיתן לו צרכו, ולפיכך יכוין ליבו אליו. ומתוך שיהיה מקיים שניהם שיתן עיניו למטה וליבו למעלה כדי שיתקיימו שני מקראות הללו, שכבר התבאר למעלה כי התפילה מה שהאדם הוא העלול וצריך אל עלתו, וידוע כי מצד שהוא עלול יש להיות עיניו למטה כמו העבד שהוא עומד לפני רבו שעניו למטה, אמנם מפני שהאדם הוא העלול נתלה בעלה שיתן אליו מה שהוא צריך לו דבר שהוא קיומו, לכך יתן ליבו למעלה אל העלה".

'עילה' ועלול' הם אופן של התהוות שבו יש קשר וערך בין העלול לעילתו. מדובר ביחס של גורם ותוצאה, לכן מצד אחד נדרשת ענוה גדולה, כעבד בפני רבו, ומצד שני נדרשת נשיאת עיניים המבטאת את התלות והחיבור.

על ידי התבטלות ניתן להגיע להתקרבות

המשנה בראש השנה¹¹ אומרת:

"בראש השנה, כל באי העולם עוברין לפניו כבני מרון, שנאמר: 'היוצר יחד לבם המבין אל כל מעשיהם' (תהלים לג, טו)".

הביטוי 'כבני מרון' מתפרש בגמרא בשני מובנים: א. 'כבני אמרנא', היינו ככבשים הללו שמונים אותם כדי לעשרם, ויוצאים הם דרך פתח צר אחד אחד. ב. כבני חיילות של מלך ("מרון", לשון מרות ואדנות).

במבט ראשון מדובר בשני מובנים סותרים, האם בראש השנה אנו נדמים ככבשים או כקציני מלחמה?

לשאלה זו נדרש רבי שמואל בורנשטיין, בעל ה"שם משמואל"¹², וכך כתב:

"מאי 'כבני מרון', הכא תרגימו כבני אימרנא, רוצה לומר, אמר כמעלות בית מרון, רבי יהודה אמר שמואל כחיילות של בית דוד.

ולפרש פלוגתייהו נקדים דברי קודש כ"ק אבי אדמו"ר זצלה"ה בפלוגתא (ר"ה כו ע"ב), דבכפופים או בפשוטים על פי דברי הש"ס (יבמות קה ע"ב): המתפלל צריך שיתן עיניו למטה וליבו למעלה, היינו להסתכל בשפלות עצמו ובגדלות ה' יתברך, היינו מאן דאמר בכפופין סובר דהעיקר הוא שפלות עצמו, ומאן דאמר

¹⁰ חידושי אגדות יבמות שם.

¹¹ ראש השנה פ"א, מ"ב.

¹² שם משמואל מועדים לסליחות זכור ברית שנת תרע"ב.

¹³ שם משמואל שם שנת תרע"ג.

¹⁴ שיר השירים ד, ט.

"במעלת התפילה צריך לחבר את עצמו אפילו עם הרשעים, בסוד הקטורת שהיה בו חלבנה, וגם מטעם שכתב האר"י ז"ל... שתהיה תפילתו כלולה מתפילת רבים כדי שתתקבל וכו'.

ובזה יובן, המתפלל צריך שיתן עיניו למטה וליבו למעלה, ורצה לומר, שיתן השגחה ועיניו על המוני עם, שהם למטה, להתחבר עמהם. וליבו למעלה בזה ההתחברות, כדי להעלותו למעלה, וק"ל".

כדי שהתפילה תתקבל יותר, צריך לשתף בה את המוני העם ולהתחבר אתם, ולא להסתפק באנ"ש, באנשי שלומנו. זו תפיסת העולם של ממשיך דרכו ומפיץ תורתו של הבעש"ט, אי אפשר להשאיר את עבודת ה' במרכזים הגדולים, בוילנא ובלובלין, במינסק ובברודי, צריך להגיע לפרברים ולכפרים, לעם שבשדות.

השורש למעלה לא מת

נסיים בהסבר נוסף מתורת החסידות, הסברו של ה"אמרי אמת"¹⁹ מגור, בנו של ה"שפת אמת", וכך כתב:

"בתפילה איתא (ברכות ל ע"א): שצריך לכוון למקום המקדש, ואיתא (יבמות קה ע"ב): המתפלל צריך שיתן עיניו למטה וליבו למעלה, ויליף לה מדכתיב: 'והיו עיני ולבי שם כל הימים', ליבו למעלה היינו ירושלים של מעלה ומקדש של מעלה. הגם שבית המקדש למטה נשרף, אבל השורש למעלה לא מת, ויש בו חיות, והיינו דאיתא בגמרא (ברכות סב ע"ב): כל הרוקק בהר הבית בזמן הזה כאילו רוקק בבית עינו, שנאמר: 'והיו עיני ולבי שם כל הימים'".

אמנם בעוונותינו בית המקדש נחרב, אבל שורשו עדיין קיים. בירושלים של מעלה הבית עומד על תילו וקדושת מקום המקדש בעינה עומדת גם בירושלים של מטה, ועיני ה' וליבו שם תמיד.

העין והלב קשורים זה בזה ואחוזים זה בזה. אנו פוגשים את זה בענייני עבירה, "ולא תתורו אחריו ללבבכם ואחרי עיניכם"²⁰, "העין רואה והלב חומד"²¹, וכן בהלכות שבת, "עין שמרדה - מותר לכוחלה בשבת; מאי טעמא? דשורייני דעינא באובנתא דליבא תלו"²², מאור העינים תלוי בעורקי ובטרפשי הלב, ולכן יש חשש שמא חולי העין ישפיע על הלב, ויגיע החולה לכדי סכנה. מבחינה הלכתית אסור לחלל שבת על פיקוח נפש של אבר בודד אלא רק על פיקוח נפש של כל הגוף, או על 'איבר שהנשמה תלויה בו'. בנוגע לחולי עיניים מסיקה הגמרא, שיש קשר פיזיולוגי בין העין ללב, ולכן מחללים שבת על חולי עיניים. יתן ה' ונזכה לכוונה ראויה בתפילותינו, כוונת הלב וכיוון המבט, ומתוך ענוה והתבטלות נזכה להרים את מה שלמטה ולראות פני אלקים.

קראו¹⁵. הכרה זו יוצרת אצל האדם את הרגשת התשוקה לדבקות בה'.

להביט כלפי מעלה בתפילה

המהרש"ל ב"ים של שלמה"¹⁶ על הגמרא ביבמות שם מעיר הערה מעניינת, וזו לשונו:

"מצאתי, שקוראים תגר על מקצת חזנים, שמביטים לעולם כלפי מעלה, וראוי לגעור בהם, כמו מי שמשמיע קולו בתפילתו (ברכות כד ע"ב) כאילו הקדוש ברוך הוא אינו שומע בנחת, כך, כאילו הקדוש ברוך הוא אינו משגיח בפנויי ליבו של אדם, זולת הבטה חושית.

ואינו כן, חלילה וחלילה. ובמדרש איתא שמלאכי השרת מלעיגים עליהם, ...זולת בקדושה, בשעה שמחזיר ש"ץ התפילה, כשבא לקדושה, והעם עונים, ג' קדושות, באותו העת ישאו עיניהם למעלה.

וכן איתא בספר היכלות (פרק ט - טור או"ח סימן קכה) וזו לשונו: ברוכים אתם לה' שמים ויורדי מרכבה, אם תאמרו ותגידו לבני מה שאני עושה, בשעה שמקדישים ואומרים קדוש קדוש קדוש, ולימדו אותן, שיהיו עיניהם נושאים למרום, לבית התפילה, ונושאים עצמם למעלה, כי אין לי הנאה בעולם, כאותה שעה, שעניהם נשואות בעיני, ועיני בעיניהם. ע"כ. ואפשר לומר שזה גם כן קאי על כיוון הלב, ועיני דקאמר, לאו דווקא הבטה חושית.

אם כן קשה, וכי בתפילה אינה צריך כיוון הלב ועיון גדול, דקאמר דווקא בקדושה, אלא בודאי מחמת רוב מעלת מחשבה הטהורה, ומדריגה שמעלין ישראל בקדושתן, הוזהר להן על כך, על דבר רוב חיבה, כאילו ניזונים מהשכינה, וראין אותה".

נשיאת העיניים והלב כלפי מעלה נוהגת בכל התפילה, וישנה הזהרה מיוחדת לגבי אמירת 'קדוש קדוש קדוש' בקדושה, משום מעלת המעמד. וכך נפסק להלכה ב"משנה ברורה"¹⁷:

"איתא בזהר ואתחנן, מאן דקאים בצלותא בעי לכסויי רישיה ועיניו בגין דלא יסתכל בשכינתא. והיינו בטלית של מצוה, וכן נוהגין כהיום לכסות ראש עד עינים בטלית מצוה בשעת תפילת י"ח. מאן דפקח עינוי בשעת צלותיה מקדים עליה מלאך המוות".

מה שנוהגים לכסות את הראש בתפילת עמידה ולהוריד מעט את הטלית כלפי העיניים, זה כדי לא להסתכל כלפי מעלה.

צריך להגיע לפרברים ולכפרים, לעם שבשדות

הסבר נוסף אנו מוצאים אצל תלמיד הבעש"ט, רבי יעקב יוסף מפולנאה בספרו "כתונת פסים"¹⁸, וכה דבריו:

¹⁹ אמרי אמת ריש פרשת ויחי.

²⁰ במדבר טו, לט.

²¹ ראה רש"י במדבר טו, לט.

²² עבודה זרה כח ע"ב.

¹⁵ תהלים קמה, יח.

¹⁶ ים של שלמה יבמות פרק יב, אות כט.

¹⁷ משנה ברורה סימן צא, סק"ו.

¹⁸ כתונת פסים ויקרא פרשת זו.